

II. EL CONTEXT DE POMPEU FABRA

POMPEU FABRA I LA PREMSA

DEL CATALANISME REPUBLICÀ

JAUME GUILLAMET LLOVERAS,

INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS

Començar dient que Pompeu Fabra enceta la seva obra reformadora de la llengua catalana a l'ombra de Valentí Almirall pot semblar una exageració, però en cap cas no és una inexactitud. La revista *L'Avens*, on troba la primera acollida, té l'apadrinament moral del polític republicà federal, primer definidor del catalanisme i fundador del *Diari Català*. És en la sala de redacció del primer diari en la nostra llengua que Jaume Massó i Torrents, el jove estudiant d'arquitectura creador de la revista, descobreix la passió per l'edició i la cultura (Font, 1926; Balcells, 2013).

L'evocació d'Almirall és interessant a l'hora de perfilar la relació de Fabra amb el periodisme, de marcar el perfil polític dels periòdics en què va col·laborar i la mica de compromís de partit que hi va prendre, així com per situar el paper d'aquests periòdics en la gran renovació informativa, política i lingüística del periodisme català del primer terç del segle xx.

Heus aquí l'objectiu d'aquesta aportació, que recupera dades obtingudes de diversos autors; sobretot, però no únicament, de la biografia de Fabra deguda al seu col·laborador Josep Miracle (1968). El propòsit és de fer més entenedora i significativa una dada recurrent que apareix de manera aïllada en totes les referències: la publicació de les «Converses filològiques» al diari *La Publicidad*, prou abans de la seva adquisició i canvi de llengua a càrrec del partit d'Acció Catalana.

La passió juvenil de Pompeu Fabra per les qüestions lingüístiques —que el porta a escriure un primer llibre als disset anys, la mateixa edat en què Massó abans ha promogut *L'Avens*, amb poc o gens coneixement dels debats ja existents entre escriptors i gramàtics principalment en l'àmbit eclesiàstic— es produeix en un moment ascendent de la premsa en català. Desaparegut el *Diari Català* i descartada expressament l'antiga revista *La Renaixensa*, que es publica com a diari fins als primers anys del segle següent, el ventall de publicacions que Fabra hauria considerat per a dur a terme la campanya de reforma lingüística no acabava de reunir les condicions més idònies: les de més gran difusió, *La Campana de Gràcia* i *L'Esquella de la Torratxa*, per la seva dedicació a l'humor polític, com també *La Tomasa*, *La Cigala* i *Lo Pregoner*; *Lo Crit d'Espanya*, per carlina; *La Tramontana*, per anticlerical; *Lo Teatro Catalá*, per especialitzada; *L'Arch de Sant Martí*, per local; i *La Il·lustració Catalana*, pel concepte molt personal de les edicions catalanes de Francesc Matheu, que havia estat un dels fundadors de *La Renaxensa* (Miracle, 1968, p. 215-233).

L'Avens no és una publicació republicana, però sí que venen del republicanisme federal alguns dels seus col·laboradors. Abans que modernista, aquesta revista senzilla —nascuda el 3 de juliol de 1881 per mitjà de la reproducció en velògraf— es presenta com a «Periòdich catalanista», tot seguint l'estela del *Diari Català*. En deixar de publicar-se, diu, deixa «un vuit en lo camp avansat catalanista, qu'es necesari que s'ompli a la major brevetat». En el propòsit declarat d'utilitzar sempre la mateixa ortografia ja s'hi veu una primera presa de posició a favor de la reforma i modernització de la llengua.

Almirall continua col·laborant a *L'Avens* quan l'any 1888 hi arriba Fabra, de la mà d'Alexandre Cortada, amb vint anys acabats de fer, cinc menys que Massó, del qui dirà, en una entrevista feta per Tomàs Garcés (1926) a *Revista de Catalunya*, que ha estat el més important dels seus amics. Associat intel·lectual-

ment amb Joaquim Casas-Carbó —cosí del pintor Ramon Casas—, es beneficia de l'associació empresarial d'aquest amb Massó, per a convertir aquella petita revista intermitent en l'estendard d'una casa editorial que adopta els criteris del jove gramàtic autodidacta per emprendre la gran campanya per la reforma de la llengua catalana. L'expressió més nítida és el canvi de la terminació del nom de la revista i l'editorial en ç en comptes de la s. És el primer contacte de Fabra amb les revistes en català, però la relació amb el republicanisme federal li ve de família, ja que el seu pare, Josep Fabra Roca, va ser alcalde de Gràcia durant el Sexenni Democràtic i conegut, doncs, de l'esmentat Almirall.

A diferència de la reacció contrària del canonge Jaume Collell des del setmanari *La Veu de Catalunya*, els primers suports li arriben a Fabra de *L'Esquella de la Torratxa*, malgrat l'acollida que hi troben els «reductes populars i popularistes» (Murgades, 2018, p. 51). Així succeeix quan, després dels primers articles, i successius, publicats a *L'Avenç* el 1891, Massó, Casas-Carbó i Fabra són invitats a pronunciar sengles conferències al Centre Excursionista de Catalunya, acabat de crear sota la presidència de l'historiador Antoni Rubió i Lluch.

El director de *L'Esquella de la Torratxa*, Josep Roca i Roca, un altre veterà periodista republicà federal, veu en l'obra juvenil de Fabra *Ensayo de gramática de catalán moderno*, publicada finalment aquest mateix any, com una «una obra sèria, filla d'un estudi detingut de la llengua que avui es parla, i amiga sincera de la vitalitat d'aquesta llengua». I proclama que *L'Avenç* —on conflueixen també Joan Maragall, Raimon Casellas, Santiago Rusiñol, una mica més grans que Fabra, així com el seu coetani i amic Josep Puig i Cadafalch— és «una de les revistes més sèries que fins ara han vist la llum en català». Quan, l'any següent, el director de *La Renaixensa*, Àngel Guimerà, invita Fabra a fer una conferència a la seu de Lliga de Catalunya —de la qual forma part el Centre Escolar Catalanista d'Enric Prat de la Riba i Josep Puig i Cadafalch, dissidents del Centre Català d'Almirall— el mateix diari no passa de fer-ne una ressenya lacònica (Miracle, 1968, p. 225-257).

La repercussió pública de la campanya de *L'Avenç*, el debat consegüent i la tribuna que hi ofereix *La Vanguardia* posen en relleu el moment de canvi que viu el periodisme en la dècada final del segle XIX. *La Vanguardia* és el diari informatiu que comença a despuntar amb col·laboradors com els esmentats Rusiñol, Casellas o Ramon Casas, bons amics de *L'Avenç*, i mereix l'elogi de Joan Maragall (1968, p. 875-879) per les «seves simpàtiques planes» on la nova generació d'escriptors i artistes llueix amb esperit «ample i generós», que s'enduu «al voltant i a darrere tot Barcelona, que es cosmopolitza i transfigura». En resposta a un article contrari a la reforma que signa el periodista i poeta florallesc Claudi Omar i Barrera, el director, Modesto Sánchez Ortiz, invita Joaquim Casas-Carbó, Apelles Mestres i Pompeu Fabra a publicar-n'hi de seus. L'aportació de Fabra «Sobre la reforma lingüística y ortogràfica», el 22 de març de 1892, serà una referència obligada per a tots els experts.

La Vanguardia, que el 1888 ha abandonat les vel·leïtats polítiques fundacionals com a òrgan del partit liberal de Práxedes Mateo Sagasta i es proposa de ser com el londinenc *The Times* —la referència és explícita en el primer número de la nova etapa—, disputa el paper principal al veterà *Diario de Barcelona*. Ahora,

La Publicidad, fundada per dos antics diputats republicans del Sexenni seguidors d'Emilio Castelar —Eusebi Pascual i Eusebi Corominas—, oposa un periodisme més respectable al del combatiu *El Diluvio*, que és l'altre diari de més difusió. *La Renaixensa*, com a primer òrgan estable d'un catalanisme cultural que no entra en la política de partits, ocupa una posició lateral amb una difusió més limitada.

L'encert de la tria de *L'Avenç*, per la coincidència entusiasta amb Massó i Casas-Carbó i la confluència amb la passió innovadora de Rusiñol, Maragall i altres, dona a Fabra una tribuna periodística accidentada, però una plataforma editorial permanent i decisiva en l'adopció pels escriptors de la llengua reformada. La posterior etapa modernista militant de Jaume Brossa, un altre debutant de disset anys, s'acaba aviat, el 1893, amb el públic espantat a causa de l'anarquisme cultural que encomana a la revista, sota l'impacte social dels atemptats terroristes.

La vida laboral precària de Pompeu Fabra —que fa classes particulars primer amb Puig i Cadafalch i, després, amb el cunyat, Bartomeu Galí, abans de marxar a Bilbao com a professor de l'Escola d'Enginyers— és molt semblant a la d'altres escriptors i periodistes, immers en la bohèmia modernista. La premsa el destaca per les traduccions que fa, com a poliglòt autodidacta, de drames de Maeterlinck, Ibsen i Poe estrenats en les festes de Rusiñol a Sitges, que reben elogis a *La Publicidad* i, sobretot, de Maragall al *Diario de Barcelona* (Miracle, 1968, p. 288-308).

Aquesta trajectòria inicial, molt lligada al periodisme, culmina en la direcció posterior de la revista modernista *Catalònia*, com una segona etapa de *L'Avenç*, fundada per iniciativa de Maragall amb petites aportacions dels amics. És el mateix any 1898 que Fabra publica el seu segon llibre, *Contribució a la gramàtica de la llengua catalana*. En aquesta publicació literària i il·lustrada, elegant, que no s'ocupa de l'actualitat ni de qüestions gramaticals, el filòleg hi deixa una petjada molt personal en batejar-ne la periodicitat amb el neologisme *semimesal*, en comptes de *quinzenal*. Una revista que propugna ideals nous, contra «la Catalunya província o regió d'un estat actual, sinó la veritable, la gran, la total, la que formava un poble i una unitat a part» (Miracle, 1968, p. 329-335). És la revista on Joan Maragall, el pare de la idea, publica la cèlebre «Oda a Espanya», el 6 de juliol de 1898, i que, en una segona etapa setmanal, es defineix com a «periòdic nacionalista liberal» amb un to més esquerrà (Torrent i Tasis, 1966, p. 226).

El panorama de la política i dels diaris ha tingut alguns canvis importants, quan Fabra reapareix a la premsa, ja instal·lat des de 1902 i per deu anys a Bilbao com a professor de l'Escola d'Enginyers. *La Veu de Catalunya* és diari des de 1899 i la Lliga Regionalista, de la qual és òrgan des de 1901, disputa la primàcia electoral al Partit Republicà, encapçalat per Alejandro Lerroux, del qual és òrgan *La Publicidad*, superant a Catalunya el vell joc de torns dels partits de la Restauració. Desapareguda *La Renaixensa*, el 1905, la primavera següent neix *El Poble Català*, òrgan del catalanisme republicà des de la seva aparició anterior com a setmanari, el novembre de 1904. En la llista publicada de col·laboradors ja hi figura Pompeu Fabra, que els dies 9 i 16 de setembre de 1905 hi publica en dues parts l'article «Les tres preteses lleis d'escurçament, de distinció i d'eufonia», en resposta tàcita a dos articles anteriors de Josep Aladern.

L'aparició d'*El Poble Català* proporciona a Fabra un òrgan de propaganda que segueix punt per punt i presenta «amb fulgors de glòria» les seves intervencions al Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana, la tardor de 1906. La mateixa atenció reben les conferències a l'Ateneu Barcelonès i al Centre Excursionista de Catalunya el 30 i el 31 d'octubre. La ressenya de la primera, feta amb gran admiració per Josep Pous i Pagès, invoca la necessitat d'un mecenatge que permeti la tornada a Barcelona de «l'incògnit fundador de la Universitat Catalana que tots desitgem». Eugeni d'Ors ja hi havia encetat, el 6 de maig de 1905, la proclamació de «la necessitat de la presència d'en Pompeu Fabra a Barcelona».

El Poble Català i *L'Esquella de la Torratxa* donen la màxima atenció a les seves contribucions de la tardor de 1906 al Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana, en les pàgines dels quals surt retratat i fotografiat (17 d'octubre de 1906 i 4 de gener de 1907, respectivament). *El Poble Català* lamenta fins i tot que hagi d'acceptar la reintroducció de la lletra *h*, la supressió de la qual Fabra ha defensat aferrissadament. En un article de Manuel de Montoliu, el 5 de novembre de 1906, ja hi és «glorificat sense subterfugis» (Miracle, 1968, p. 375-436).

És aquest el diari que llegeix des de Bilbao i en el qual, el dia 3 de març de 1907, comença a publicar una sèrie d'articles llargs, a primera pàgina, sota la rúbrica «Qüestions gramaticals». Són els precedents de les més conegudes «Converses filològiques» que publica, dotze anys més tard, el 1919, a *La Publicidad*, precedents «de major extensió, no tan volgudament notes curtes o simples comentaris». «Fins gosaria dir de major interès», segons Miracle, tot precisant que, en aquests articles d'*El Poble Català*, hi ha «la missió del postulant convençut de la necessitat de la normalització científica de la llengua», a diferència de les converses posteriors, més breus i destinades a aclarir amb casos pràctics l'abast de la normativa ja establerta, com una mena de «funció de revisor» de les normes ja dictades el 1913 per l'Institut d'Estudis Catalans, del diccionari ortogràfic de 1917 i de la gramàtica de 1918.

Per mitjà d'aquests articles, l'ortografia fabriana és acollida per primer cop en les pàgines d'un diari, que en una nota a peu de pàgina anuncia el seu respecte de l'ortografia i de la *i* llatina, en comptes de la grega, «de l'il·lustre autor». Això que Miracle veu com a possible senyal de desacord també és un precedent, encara que per la via de l'excepció, de l'adopció pública de les normes fabrianes que es produirà sis anys més tard. Fabra, en tot cas, dedica de manera inusual «Als redactors d'*El Poble Català*» el vuitè article de la sèrie, el 20 de juny de 1907, que tracta de «La intercalació d'un guionet entre el verb i el pronom».

La relació de Pompeu Fabra amb el primer diari del catalanisme republicà es manté, tot i la disminució de la regularitat dels articles i que més tard deixi d'escriure'n. Tant *El Poble Català* com *L'Esquella de la Torratxa* contribueixen amb el seu suport i exaltació continuats a afavorir el seu retorn a Barcelona, concretat el 1911 pel president de la Diputació, Enric Prat de la Riba, que li ofereix un primer contracte professional. La relació que inicia amb qui també presideix la Lliga Regionalista es caracteritza per un joc d'equilibris a causa de les diferents filiacions polítiques.

Prat hauria descartat Fabra com a president de la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans, dependent de la Diputació, a causa de la relació amb *El Poble Català*. L'hauria animat, en canvi, a acceptar la proposta de ser candidat a regidor de l'Ajuntament de Barcelona per la Unió Federal Nacionalista Republicana, en les eleccions del 9 de novembre de 1913, de costat amb l'advocat dels treballadors Francesc Layret, sense que cap dels dos no sigui elegit. Fabra no accepta, però, fer-se càrrec de la direcció del diari republicà, com li proposa Pere Coromines, per evitar de polititzar la seva obra. Accepta, altrament, escriure tres articles a *La Veu de Catalunya*: «Per, pera i per a i perquè», 16 d'abril de 1913; «El sò de la 'l' doble», 30 d'abril de 1913; «Combinacions de verb i afixe: guionets i apòstrofs», 8 de juny de 1913. Els signa amb el pseudònim Esteve Arnau, que havia utilitzat, ocasionalment, a *L'Avenç* i *Catalònia*, potser per aprensió a fer-ho amb el seu nom en un diari del qual se sentí sempre allunyat (Murgades, 2005, p. 9-18, 65-75; Fabra, 2013, p. 156-162).

És en aquest 1913 tan important que la premsa republicana s'apunta a la crida patriòtica «Per la llengua» que fa el president de la Diputació de Barcelona el 31 de gener des de les pàgines de *La Veu de Catalunya* en què demana l'aplicació disciplinada de les normes ortogràfiques de l'IEC i que accepten, «amb més unanimitat i rapidesa que no es pensava el president, els escriptors, els editors i la premsa» (Segarra, 1991, p. 92-97). L'encapçalen *El Poble Català* de Pere Coromines, també membre de l'Institut, així com *L'Esquella de la Torratxa*, que ho celebra amb diversos dibuixos (7 de febrer, 14 de març, 23 de maig de 1913, 16 d'abril de 1914 i 30 de desembre de 1915). Els contraris, encapçalats per mossèn Jaume Collell, només troben refugi a diaris en castellà, com *Las Noticias*, el decadent *Diario de Barcelona* i el carlista *El Correo Catalán*, a més d'alguns periòdics comarcals (Miracle, 1968, p. 464-504). Una resistència al canvi que no acabarà fins als Jocs Florals de 1933, abanderada amb singular continuïtat i energia per l'editor de les revistes *La Il·lustració Catalana* i *Catalana*, Francesc Matheu. La normalització i l'estandarització de l'ús de la llengua que resulten de la reforma fabriana haurien de repercutir favorablement en l'augment del nombre de diaris i periòdics en català dels anys següents (Gifreu, 2007). El canvi de llengua de *La Publicidad* seria el cas més rellevant.

La incorporació a *La Publicidad*, el 1919, no deixa de ser una continuació de la relació amb *El Poble Català*, ja que els antics redactors i col·laboradors del primer diari del nacionalisme republicà s'incorporen durant la Gran Guerra europea al projecte de renovació del ja vell diari republicà, comprat pel navilier Antoni Tayà. El seu assessor i inspirador del projecte, Amadeu Hurtado, es proposa fer-ne un diari catalanista, el més aliadòfil de Barcelona durant la guerra, tot conservant-ne l'edició en castellà per no ser vist com un diari de partit. Quan Fabra estrena les seves «Converses filològiques» en l'edició de tarda del 18 de novembre de 1919, comparteix firma a primera pàgina amb Antoni Rovira i Virgili i Carles Soldevila (*Myself*), aquest encara amb la secció «Hojas de dietario», que l'agost de 1922 passaran a ser «Fulls de dietari». Falten, doncs, quasi tres anys per a la compra del diari i el seu canvi de llengua per Acció Catalana, acabada de fundar, de nou amb Hurtado entre els inspiradors, aquest cop sí, d'un diari de partit.

Aquesta sèrie d'articles «de lectura fàcil i amena», publicats diàriament els anys 1919 i 1920, represos l'octubre de 1922, de manera més esporàdica entre 1925 i 1928 i l'afegit de deu articles més el 1929 amb el títol de «Qüestions lingüístiques», formaran «el corpus més important de doctrina sobre el català modern» (Segarra, 1991, p. 106-109). Aquests quasi nou-cents articles al llarg de vuit anys són «l'instrument mitjançant el qual va desplegar la seva obra més eficaç de propagació popular del català com a llengua moderna» (Casasús, 1996, p. 180-183). Hi contribueixen, a més, les aportacions de les cartes de lectors en una secció específica.

La fidelitat continuada de Fabra al catalanisme republicà acaba tenint, també, un moment de compromís polític, quan ja ha deixat de publicar la seva secció. Ja proclamada la República, tampoc no surt elegit en una elecció complementària, el 12 de juliol de 1931, davant del comandant de l'exèrcit Antonio Jiménez Jiménez, en un episodi d'estrany comportament dels partits catalanistes en què Fabra se sent resignadament utilitzat, com es veu en una entrevista que li fa el dia abans J. M. P. (possiblement, Josep Maria Planes) a *La Publicitat* («Pompeu Fabra, candidat catalanista», 12 de juliol de 1931).

Ni la Lliga, ni Acció Catalana, ni ERC no prenen part en el que qualifiquen com «unes eleccions de segona mà», però Fabra és presentat per Unió Catalanista, «un grup de catalanistes radicals» en paraules de *La Veu de Catalunya*, que l'endemà, 13 de juliol, lamenta el seu resultat davant del comandant Jiménez, «un extremista federal que ha fet tota la propaganda en castellà i en els mítings del qual hom opinava en contra del català literari modern» («Eleccions de segona mà» i «La nota desagradable», 13 de juliol de 1931). Tots dos diaris parlen d'irregularitats en el recompte dels pocs vots dipositats en les urnes i també se'n fa ressò l'òrgan esquerrà *L'Opinió* («Les eleccions d'abans d'ahir», 14 de juliol de 1931).

La Publicitat, el diari dels amics de Fabra, publica, el dia de les eleccions, articles que reflecteixen l'estrany de la situació: un de R. Ll. (inicials de Rossend Llates,¹ «Comentari: Pompeu Fabra», 12 de juliol de 1931) que promou la candidatura i un altre de Carles Soldevila que la desaprova («Fulls de dietari: Explicant el vot», 12 de juliol de 1931). En fa befa, fins i tot, el setmanari comunista *L'Hora*, del Bloc Obrer i Camperol, en un article feridor de Jaume Miravittles i en un altre de surrealista de Salvador Dalí, que ataca els redactors «imbècils» de *La Publicitat*, entre els quals cita «bandarres com Pompeu Fabra» (Batalla, 2016, p. 175 i 180). L'any 1934, Fabra figura a la llista de socis de l'Associació de Periodistes de Barcelona —que no s'ha de confondre amb l'Asociación de la Prensa Diaria de Barcelona— amb el número 115, d'un cens total de 485 socis. També pertany a l'Associació Catalana de la Premsa, segons consta en els *Annals del Periodisme Català* de maig i agost d'aquest mateix any.

1. Quaranta anys més tard, en les seves memòries, Llates (1971, p. 64-65, 122) dirà que la candidatura de Fabra «fou un acte forassenyat, tant com ingenu, per part dels qui el presentaren». En aquesta ocasió, el memorialista diu, erròniament, que el candidat guanyador fou el capità Salvador Sediles Moreno, «un dels de Jaca», elegit també diputat pel mateix partit Extrema Esquerra Federal al qual pertanyia el contrincant de Fabra Antonio Jiménez Jiménez.

La Publicitat continua essent el principal diari catalanista republicà durant els primers anys del nou règim, tot i que els seus candidats han estat superats electoralment per la improvisada Esquerra Republicana de Catalunya, els dos diaris de la qual, *L'Opinió* i *La Humanitat*, sostenen la lluita interna entre «lluhins» i «macianistes». Quan, el 29 de setembre de 1935, *La Publicitat* celebra el seu tretzè aniversari, amb un sopar de personal i amics, Fabra s'asseu a la presidència, al costat de Lluís Nicolau d'Olwer, Claudi Ametlla, August Pi i Sunyer i el director, Carles Capdevila. El nom d'Amadeu Hurtado figura discretament entre els que no han pogut assistir a l'acte, però és el principal directiu del diari des que dos anys abans Ramon d'Abadal i de Vinyals tornà a la Lliga i es posà al davant de *La Veu de Catalunya*.

Tinc interès a remarcar aquesta continuïtat entre *La Publicidad* de Tayà i Hurtado dels anys de la Gran Guerra, continuadora no partidista de l'esperit d'*El Poble Català*, i *La Publicitat*, òrgan d'Acció Catalana - Partit Republicà Català, que no deixa de publicar-se fins al 25 de gener de 1939. Heus aquí una línia continuada de vinculació de Pompeu Fabra amb la premsa del catalanisme republicà, des de l'activitat periodística iniciada en els anys joves, a l'ombra d'Almirall, com a redactor de *L'Avenç* i director de *Catalònia*, experiència que l'havia fet apte perquè li fos oferta més endavant la direcció d'*El Poble Català*.

Aquesta vinculació continuada als diaris del catalanisme republicà i els partits que l'editen pot ajudar a entendre la dimensió pública institucional que, més enllà de la seva obra científica, Pompeu Fabra assumeix durant els anys de la II República. Els seus amics polítics s'han anat acostant al govern d'Esquerra Republicana de Catalunya, i el «mestre» accedeix a la presidència del Patronat de la Universitat Autònoma de Barcelona, amb la suspensió, detenció i empresonament consegüents després dels Fets d'Octubre de 1934, quan ja s'acosta a la setantena. Ja a l'exili francès, accepta la condició de conseller de la Generalitat, des de 1945 fins a la seva mort, el 1948.

Una trajectòria periodística que es completa, encara, amb un article sobre «La llengua catalana en la cultura», publicat el 1937 a la revista *Nova Ibèria* del Comissariat de Propaganda de la Generalitat, i, sobretot, les noves «Converses filològiques» que publica a l'edició de *La Humanitat* en l'exili francès de Montpeller i Perpinyà. Aquestes altres vint-i-dues aportacions periodístiques de Fabra entre el 7 de novembre de 1945 i l'11 de gener de 1947 (quatre, 1945; disset, 1946; una, 1947) són un noble colofó i definitiu a aquest seu doble compromís amb la llengua catalana i el periodisme republicà.

Pompeu Fabra és a punt d'arribar a la vuitantena i reprèn expressament el nom de les converses publicades dues dècades abans a les pàgines de *La Publicitat*, que ell mateix i *La Humanitat* autoritzen i animen a reproduir a altres publicacions en català de l'exili. Ara, més que converses, les veu com a raonaments. I ho justifica amb unes paraules que no deixen de ser una nota d'optimisme dins l'abatiment de l'adversitat de la derrota i de l'exili:

Llavors es tractava de fer conèixer les raons que, en l'obra de fixació de la llengua, havien aconsellat d'adoptar unes determinades construccions, formes

i grafies, i rebutjar-ne d'altres; mentre que ara no es tracta sinó de donar a conèixer unes quantes regles d'una llengua ja fiada.

BIBLIOGRAFIA

- BALCELLS, Albert. *Jaume Massó i Torrents i la modernitat, 1863-1943: De L'Avenç a l'Institut d'Estudis Catalans*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2013.
- BATALLA I GALIMANY, Ramon. *Jaume Miravittles i Navarra: Els anys de joventut (1906-1939)*. Figueres: Ajuntament de Figueres, 2016.
- CASASÚS, Josep Maria. *Periodisme català que ha fet història*. Barcelona: Proa, 1996.
- FABRA, Pompeu. *Obres completes*. Direcció a cura de Jordi Mir i Joan Solà. Vol. 9: *Textos i materials*. Barcelona: Raval-Proa: Edicions 62; València: Edicions 3 i 4; Palma: Moll, 2013.
- FONT, Melcior. «Els primers temps de L'Avenç. Esbós de monografia». *Revista de Catalunya*, núm. 23 (maig 1926), p. 1-10.
- GARCÉS, Tomàs. «Conversa amb Pompeu Fabra. Nota bio-bibliogràfica». *Revista de Catalunya*, núm. 23 (maig 1926), p. 11-22.
- GIFREU, Josep. «Pompeu Fabra i la premsa en els processos d'ordenació normativa del català modern». A: UNIVERSITAT POMPEU FABRA. *La figura i l'obra de Pompeu Fabra*. Barcelona: Universitat Pompeu Fabra, 2007, p. 85-98.
- LLATES, Rossend. *Ésser català no és gens fàcil, 1931-1936*. Barcelona: Aedos, 1971.
- «Llista de socis de l'Associació de Periodistes de Barcelona, per ordre d'antiguitat (maig de 1934)». *Annals del Periodisme Català*, núm. 4 (maig 1934), p. 117-124.
- MARAGALL, Joan. *Obra completa*. Vol. I. Barcelona: Selecta, 1968.
- MIRACLE, Josep. *Pompeu Fabra*. Barcelona: Aymà, 1968.
- MURGADES, Josep: *Textos desconeguts de Fabra*. Lleida: Punctum: Grup de Recerca en Ecdòtica de la Universitat de Barcelona, 2005.
- *Escrits sobre Fabra*. Lleida: Pagès, 2018.
- SEGARRA, Mila. *Pompeu Fabra*. Barcelona: Empúries, 1991.
- TORRENT, Joan; TÀSIS, Rafael. *Història de la premsa catalana*. Vol. 1. Barcelona: Bruguera, 1966.